

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

6/2023

<https://buxdu.uz>

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

6/2023

@buxdu_uz @buxdu1 @buxdu1 www.buxdu.uz

Mirsharipova Sh.Sh.	Tarixiy romanda ayollar ruhiyati tasviri (Pirimqul Qodirovning "Ona lochin vidosi" romani misolida)	204
Zaripova D.B.	Huvaydonging poetik mahorati	208
Pashayeva S.R.	The image of Satan in the "Letters from the Earth" by Mark Twain	214
Khudaiberdieva D.M.	The secret of Yesenin's witching color	221
MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK *** TEXTOLOGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Хайитов Ш.А.	«Хамсатул-мутахаййирин» ҳамду наътларида инсон камолоти масаласи	226
"NAVOIY GULSHANI"		
Safarova H.O.	Sunbulung oshuftayu savdoyi o'lmish men kebi...	233
FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK *** PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ		
Elmurodov A.M.	Jadid matbuotining "Turkiston muxtoriyati" tuzish g'oyalarning rivojlanishidagi roli	236
Suyunova B.S.	Theoretical approaches to international relations in Japan	241
Қаршиев Н.О.	Партиявий тизим тушунчаси ва унинг моҳияти	246
Рустамалиев М.Х.	Бошқарувнинг ижтимоий-сиёсий эҳтиёж эканлиги	251
Матназарова М.А.	Миллатлараро муносабатларнинг ривожда туркий давлатлар бирлиги	257
PEDAGOGIKA *** PEDAGOGICS *** ПЕДАГОГИКА		
Тайлакова Ш.Н.	Ўқувчи-ёшларда креатив фикрлашни оммавий ахборот воситалари медиаконтентлари асосида шакллантириш имкониятлари	266
SAN'AT *** ART *** ИСКУССТВО		
Sadigova S.N.	Definition, history and development of tapestry art	271
MUNOSABAT *** REFLECTION *** ТОЧКА ЗРЕНИЯ		
Расулов З.И.	Языкознание: ретроспектива и перспектива	276

**«ХАМСАТУЛ-МУТАХАЙЙРИН» ҲАМДУ НАЪТЛАРИДА ИНСОН КАМОЛОТИ
МАСАЛАСИ**

Ҳайитов Шавкат Аҳмадович,

Бухоро давлат университети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси профессори,

филология фанлари доктори

s.a.xayitov@buxdu.uz

shavkat61hayitov@gmail.com

ORCID 0000-0002-4290-6017

***Аннотация.** Мақолада Ҳазрат Алишер Навоий «Хамсатул-мутахаййирин» асарининг ҳамд ва наът қисми чуқур гоъвий-бадиий таҳлил қилинган. Маноқиб жанрида битилган насрий асарда муқаддиманинг мундарижгага уйғунлиги, ҳамду наътда қомил инсон талқини исломий-ирфоний манбалар асосида ёритилган.*

***Калит сўзлар:** Алишер Навоий, «Хамсатул-мутахаййирин», Нуриддин Абдурахмон Жомий, ҳамд, наът, жазба, тавҳид, оят, ҳадис, олим, эънотли қофия, тавозуъ, сидқ, ҳаё, карим, карам, карам қони, илмлар маҳзани, ҳилм, Расулulloҳ (с.а.в.), Зайд ибн Саъна, Абу Бакр, Умар, таҳаммул, сабр, далиллаш, санъати, бадиий асар, гоъ, талмех, таносиб, такрор.*

**ПРОБЛЕМА СОВЕРШЕНСТВА ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИИ
«ХАМСАТУЛ-МУТАХАЙЙРИН»**

***Аннотация.** В статье глубоко идейно и художественно анализируется хвалебная и натальная часть произведения Ҳазрата Алишера Навои «Хамсатул-мутахйирин». В прозаическом произведении, написанном в жанре маноқиб, выделены гармония введения с содержанием, трактовка совершенного человека на основе исламских мистических источников.*

***Ключевые слова:** Алишер Навои, «Хамсатул-мутахйирин», Нуриддин Абдурахман Джами, восхваление, нат, джазба, таухид, аят, хадис, учёный, монотонная рифма, таузу, сидқ, скромность, қарим, карам, карам қони, илмлар маҳзани, ҳилм, Расулulloҳ (мир ему), Зайд ибн Сана, Абу Бакр, Умар, терпимость, терпение, доказательство, искусство, художественное произведение, идея, талмех, пропорция, повторение.*

**THE PROBLEM OF HUMAN PERFECTION IN A WORK
«KHAMSATUL-MUTAKHAYIRIN»**

***Abstract.** In the article, the praise part of Hazrat Alisher Navoi's work «Khamساتul mutahayirin» is deeply ideologically and artistically analyzed. In the prose work written in the Manoqib genre, the harmony of the introduction with the content, the interpretation of the perfect human being is highlighted based on Islamic mystical sources.*

***Keywords:** Alisher Navoi, «Khamساتul-mutahayirin», Nuriddin Abdurrahman Jami, praise nat, jazba, tawhid, verse, hadith, scientist, unique rhyme, tawzu, sidq, modesty, karim, karam, karam koni, imlar makhzani, hilm, Rasululloh (s.a.v), Zayd ibn Sana, Abu Bakr Umar, tolerance, patience, evidence, art, artistic, work, idea, talmeh, proportion, repetition.*

Қирини. Навоийшуносликда «Хамсатул-мутахаййирин»га доир бир қатор тадқиқотлар бажарилган [4;5;6;7;12;14, 5-12, 15, 374-384].

Асарнинг 1964 йилги нашри «Жомий ва Навоий» тўпламидан ўрин олган. Мазкур нашр таниқли матншунос олим П.Шамсиев томонидан амалга оширилган. «Хамсатул-мутахаййирин»нинг 1967 йилги оммавий матни ҳам филология фанлари доктори П.Шамсиев томонидан тайёрланган. Алишер Навоий йиғирма томлик Мукамал асарлар тўпламининг ўн бешинчи жилди «Хамсатул-мутахаййирин» билан бошланади. Уни П.Шамсиев матни асосида олима С.Ғаниева нашрга тайёрлаган. Алишер Навоий сайланмасининг ўн тўртинчи жилдидан (1967) тушириб қолдирилган «Хамсатул-мутахаййирин»нинг «Ҳамду наът» қисми мукамал нашрда мавжуд. Асардан айрим парчалар 1989 йилда профессор Ш.Шомухамедов сўзбошиси билан чоп этилган «Жомий ва Навоий»

тўпламида ҳам берилган. «Хамсатул-мутаҳаййирин» Тожикистонда икки марта (1961, 1989) босилиб чиққан.

Илмий тадқиқот ишларига келганда, йирик матншунос олим П.Шамсиевнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Профессор Р.Воҳидов ёзади: «Порсоҳон Шамсиев асар матнини салкам йигирма саҳифалик [МАТ,14-жилд, 238-259-бетлар] шарҳу изоҳлар, тағлама таржималар, сўз ва бирикмалар, бадний санъатларга берилган батафсил талқинлар билан таъмин этган. Етук олим заковати билан амалга оширилган бундай машаққатли ижодий ишнинг натижалари «Хамсатул-мутаҳаййирин» ҳақида яратилган каттагина илмий тадқиқот билан тенг туради, десак хато бўлмайди» [5,8].

Истеъдодли олима С.Ғаниеванинг 1964 йилда чоп этилган «Жомий ва Навоий» тўпламига П.Шамсиев билан ҳамкорликда ёзган сўзбошиси, хусусан, «Ўзбек адабиёти тарихи» беш жилдликнинг иккинчи тоmidан ўрин олган мақоласида «Хамсатул-мутаҳаййирин»нинг яратилиш тарихи, тузилиши, бадний-адабий аҳамияти ҳақида муҳим мулоҳазалар ўртага ташланган.

Н.Маллаев, А.Ҳайитметов каби атоқли олимларнинг Алишер Навоий ижодининг турли муаммоларига бағишланган тадқиқотларида асарнинг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрни, ахлокий-бадний қиммати тўғрисида кенг фикр юритилган.

Шунингдек, тожик олимлари – А.Афсаҳзод, А.Маниёзов, С.Воҳидовнинг ишларида «Хамсатул-мутаҳаййирин» махсус тадқиқот манбаи сифатида таҳлилга тортилган. Мазкур тадқиқотларнинг фазилатлари, сифат-савияси, айрим қусурлари ҳақида Р.Воҳидовнинг юқорида ишора қилинган китобларида атрофлича фикр юритилган. Асарнинг тожикча таржималари хусусида доцент М.Қосимова ва проф. Р.Воҳидов томонидан амалга оширилган ишлар эътиборга молик.

Кейинги йилларда «Хамсатул-мутаҳаййирин»га бағишлаб яратилган илмий ишлар орасида филология фанлари доктори Р.Воҳидовнинг «Навоийнинг икки дурдонаси» китоби киёсий-илмий теранлиги билан диққатни ўзига жалб қилади. Рисола қўйидаги илмий янгиликларга эга:

- Муаллиф «Хамсатул-мутаҳаййирин» маълумотларига таянган ҳолда чуқур илмий таҳлиллар ва тарихий далиллар шохидлигида Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг илк учрашуви масаласида устоз Садриддин Айний ўртага қўйган рақамларнинг ҳақиқат эканлигини, яъни бу тарихий воқеа 1459-1460 йилларда юз берганини исботлаган.

- Асардаги мавзулар мафкуравий чекланишларсиз, умуминсоний режада ўрганилган.

- «Хамсатул-мутаҳаййирин»нинг тожикча таржималари илмий-чоғиштирама услубда нозик тадқиқ этилган. Рисоланинг «Қардошлик кўнгиллари кўприқдир» фаслидаги талқинлар, назарий мушоҳадалар келгусида асарнинг тожик тилидаги мукамал нашрини яратишда мустаҳкам пойдевор вазифасини ўтайди.

Юқорида назардан ўтказилган ишлар асосида хулоса қилиш мумкинки, «Хамсатул-мутаҳаййирин»да комил инсон тимсоли ҳозирга қадар махсус тадқиқот учун асос бўлган эмас. Асардаги ҳикоятлар, икки улуғ мутафаккир орасидаги мактублар Р.Воҳидов, А.Афсаҳзод, С.Ғаниева ва бошқа олимларнинг мақола ҳамда рисолаларида таҳлилга тортилган. Аммо биз мавжуд ишлардаги ютуқларни давом эттириш билан бирга асар мазмунини янги йўналишда ўрганишга ҳаракат қилдик. Атоқли олимларимизнинг қатъий хулосаларига кўра, Алишер Навоийнинг асарларида ғоявий мутаносиблик уларнинг муқаддима қисмидан ибтидо топади. Улуғ адиб ҳар бир асарининг муқаддимаси шу асарнинг мундарижасига тўла мувофиқ келади. Масалага айна нуқтан назардан қарасак, «Хамсатул-мутаҳаййирин» «Муқаддима»сининг тугроси («ҳамду наът») Истиқлол шарофати билан Алишер Навоий Мукамал асарлари тўпламидагина нашр юзини кўрди. Шундай экан, уни асар мундарижаси билан боғлаб ўрганиш зарурати ўз-ўзидан юзага чиқади.

Тадқиқот методи. «Хамсатул-мутаҳаййирин» «Муқаддима»сидаги ишоралар, нозик қайдлардан аён бўладики, Абдурахмон Жомий туғма **жазба** теккан, зоҳирий сабаби номаълум восита билан Ҳаққа унсият касб этиб, ундан кейин сулуққа кириб, камолга етган нажиб инсон. Унинг «назм аҳлининг муқтадо ва имоми» мақомига кўтариллиши ҳам аслида ўша улуғ Ҳарамга куллий маҳрамлик, **тавҳид** ҳосиласидир. Кўринадики, масаланинг бу жиҳати ҳам «Хамсатул-мутаҳаййирин»ни яна бир қарра назардан ўтказиш заруратини ўртага қўяётир.

Муҳокама. Анъанага мувофиқ Алишер Навоийнинг улуғ шоир, қомусий олим, муршиди комил Нуриддин Абдурахмон Жомий хотирасига бағишлаб яратилган «Хамсатул-мутаҳаййирин» асари ҳам ҳамду наътга доир мисралар билан очилади:

Ул Олими алломга юз ҳамду сано –
Ким, Одам ила тузди чу бу дайри фано.
Илмига милк сурмоди бир харф яно,

Жуз нукта «субҳонака ло илма лано».

Юз наът ангаким, хулқи карим ўлди фани,
Яъники, **карам** кони расули мадани.
Мундоқ деди илм аҳлини айларға гани:

«**Ман акрома олиман фақад акрамани**» [11,7].

Алишер Навоийнинг «Муншаот», «Маҳбубул-қулуб» каби насрий асарлари, «Хамса» таркибидаги дostonлари ҳажман каттагина ҳамду наътга доир бадий парчалар билан таъминлангани ҳолда, «Хамсатул-мутаҳаййирин» муқаддимасида Аллоҳ ва унинг охири Расули мадҳига икки рубоий бағишланган. Маноқиб жанрида битилган ҳамда мақсад-вазифасига кўра «Хамсатул-мутаҳаййирин» билан бир хил йўналишда бўлган «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» ва «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарларида эса ҳамду наът муқаддимавий жумлаларга сингдириб юборилган.

Назаримизда, «Хамсатул-мутаҳаййирин»даги шаклан ихчам, аммо мазмунан теран ҳамду наът вазифасидаги сатрлар расман **хар учала** насрий асарга ҳам дахлдор бўлиб, уларни гоёвий жиҳатдан бирлаштириб, мантқан яхлитлик касб этади. Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад шахсияти, сийрати, ҳолотидаги тасвирга олинган асосий хусусиятлар – олий даражадаги хулқ-атвор, юксак маърифатли тарихий шахсларнинг нурли киёфаси комил инсон образининг бадий талқини жараёнида очилади.

Илми, илоҳий сифатларни эгаллаган, маънавий дунёси бой комил инсон тарбиясини назарда тутгани ва асар асосида шундай **комилу олим** шахс тимсоли турганлиги «Хамсатул-мутаҳаййирин»нинг дастлабки сатридан аён бўлади. Жанр табиати ва бадий гоё талаб-тақозосидан келиб чиққан муаллиф Ҳакимнинг чексиз исм ва сифатларидан «**Олим**»га эътиборни тортиш, Аллоҳнинг хар жиҳатдан мукамаллигига биргина далил келтириш билан чекланади:

Ул **Олими аллом**га юз ҳамду сано –
Ким, Одам ила тузди чу бу дайри фано.

Ҳазрат Навоий талқинича, энг нуктадон **олим**, энг зўр **олим** – Аллоҳ. У ёлғиз ўзигагина хос илмий қудратга эга. Ана шу илмий қувват туфайли Парвардигор бутун оламни йўқдан бор қилди. Ер ва осмонни ўз измига солди. Инсонни яратди. Одам Ато ва унинг фарзандлари билан бу дунёни беади.

Инсонни жисмонан гўзал, бекаму кўст яратган Аллоҳ унга ақлу заковат, ҳис-туйғу, нутқ, тафаккур ва бошқа жуда кўп қобилиятларни берди. Аллоҳнинг қудрати билан инсоният табиатдаги ўзга жонзотлардан ажралиб туради ва уларнинг устидан ўз ҳукмини ўтказди. Алишер Навоий ишора қиладикки, Аллоҳ «**Олим**»лик сифати билан Одамни яратиб, бу фоний дунёга инсон туфайли тартиб берган, барча нарсани унинг ҳаёти учун қулай ва фойдали қилиб мослаган экан, инсоннинг **дунё асрорини ўрганишга бўлган интилиши** Аллоҳ халифасининг асосий хусусиятларидан бири бўлмоғи зарур. У **илму маърифат, тафаккур** орқали ўзлигини англаб, Аллоҳ яратган жонзотлар ичра ягоналигини билиб, **комил инсон** бўлиб етишиш учун ўз нафси ислоҳига киришмоғи даркор. Айни фикр навбатдаги икки мисрада илоҳий далил келтириш билан янада катъий тус олади:

Илмига милк сурмоди бир харф яно,
Жуз нукта «субҳонака ло илма лано».

Аллоҳ мадҳида битилган ушбу сатрлар манбаи Куръони мажид «Бақара» сурасининг 30-33-оятлари карималаридир.

Мазкур ояти карималарда баён қилинишича, Ҳақ субҳонаху ва таоло Одамни яратгач, уни ўзининг ер юзидаги ўринбосари – халифаси бўлишдек олий мақомга лойиқ кўради. Инсонни ўраб турган бутун борликдаги нарсаларнинг исмларини унга ўргатади. Жисмли хусусиятига эга бўлган ашёларни фахмлаш учун нутқий рамзларни ишлатиш салоҳиятини инсонга ато этади. Ана шу тайёргарликдан сўнг Одам «Ер юзида фасод, бузгунчилик қиладиган, қон тўқадиган кимса», – дея унинг халифа бўлишига тўсқинлик қилган фаришталарга юзма-юз қилинади ҳамда фаришталардан инсонни ўраб турган нарсаларнинг исмларини айтиб бериш талаб қилинади. Фаришталар бу талаб қаршисида лол қоладилар ва ўз ожизликларини тан оладилар: «(Улар) дедилар: «**Зоти покнинг ҳаққи, бизда Ўзинг билдирганингдан ўзга илм йўқдир**. Албатта, Сен Доно ва Ҳакимдирсан». (Аллоҳ) айтди: «Эй, Одам, уларга (мазкур нарсаларни) номлари билан айтиб бер». Уларга номларини айтиб берганида, (У) деди: «Мен осмонлар ва Ер сирларини, сизлар ошкор қиладиган ва яшириб юрган нарсаларингизни билурман, демаганмидим?!» [17,6].

Куръони мажид сураларига тегишли ояти карималарни ўз жумлалари бағрида айнан келтириш Алишер Навоий бадий услубида кўп кузатилади. Талмеҳ санъатининг бу нозик кўриниши

«Хамсатул-мутахаййрин» дебодасидан келтирилган байтда ҳам қўлланилган. Асарнинг тўрт мисрадан иборат «Ҳамд» қисми юқорида кўчирилган «Бақара» сураси, 32-оятти каримасининг ажратиб кўрсатилган қисмини аслиятда келтириш билан хотима топган. Улуғ мутафаккир Илоҳий китобнинг мазкур оятдан манокиб мантиғи, ўз ғоявий-бадий мақсадига мос ҳолда фойдаланган. Тўртинчи мисрада келтирилган оятти кариманинг зарур қисми фикр ва бадий тасвир изчиллигига мувофиқ тушгани ҳолда, шеърдаги қофиялар билан ҳам узукка кўз қўйгандек мос келган: «**сано**»-«**фано**»-«**яно**»-«**лано**». Илоҳий каломнинг сиру сеҳру садоси бежирим сақланган ҳамда таронаи рубоийда қофиянинг **эънотли** тури амал қилган.

«Ҳамд»дан асл мақсад Аллоҳни мадҳ этиш бўлса-да, «Маҳбул-қулуб»да:

Киши чин сўз деса зебо дурур,

Неча мухтасар бўлса, авло дурур [8,125] –,

деган ва бутун ҳаёти, фаолияти давомида бу талабга қатъий амал қилган Алишер Навоий байтда талмех санъати воситасида **олим** ҳамда **комил инсон** сиймосига дахлдор энг муҳим ахлоқий масалаларга эътиборни тортади:

1. Қодирул-қудрат Одамни ўзининг ер юзида халифаси бўлишини ихтиёр этган экан, инсон шундай улуғ ишончга гард қўндирмаслиги, Худо берган истеъдодини эзгу ишлар қилишга сарфлаши лозим. Ер юзида фитна-фасод, бузғунчилик қилиш, қон тўкишдан ҳазар қилмоғи даркор. Халифалик-кўп қиррали ва кенг қамровли юксак **мақом** бўлиб, инсон бу мавқега Аллоҳ ҳукмлари – одабийлик шартларини бениқсон бажариш, имон ва эътиқод йўлида собит туриш, **тўғрилиқ**, ҳалоллик, қатъият, чидам ва **сабр**ни ўз руҳига сингдириш, ҳаёт дастурига айлантириш билан етади.

2. **Илмга** интилиш – инсоннинг Аллоҳ таоло берган табиий туйғуси. Шу туйғу инъом этган неъмат – илм-маърифат туфайли инсон фаришталардан устун келди. Фаришталар айта олмаган нарсаларнинг номини айтиб, халифалик тахтига эришди. Одам жисми озиксиз тирик тура билмаганидек, руҳияти ҳам ирфоний эҳтиёжларсиз яшай олмаслик измига тушмагунча, инсон камол топмайди. Илмга таянмаган киши озод ва эркин бўлмайди, фақат илм-маърифатгина инсонни руҳоний хуррият ва қомиллик мақомига кўтаради.

3. «**Субҳонака ло илма лано**», яъни «Эй пок Парвардигор, бизда сен билдиргандан бошқа илм йўқ». Фаришталарнинг ушбу мардлиги, **тавозуъ** ва **камтаринлиги**, **сидқи**, ростлиги тўғрилиги Одам фарзандлари учун ҳам ибрат. Зеро, билмаганини тан олиш фазилат. Улуғ мутафаккир талқинчи, билмаган нарсани биламан деб айтиш, ўзи юрмаган йўлга элни бошқариш, манманлик, ўзига бино қўйиш, худбинлик касофатидир. Фақат Аллоҳ илми чексиз, Угина ҳамма нарсани билади. Инсон эса қанчалик олим бўлмасин, унинг илми чекланган, у Аллоҳ ирода этган нарсаларнигина билади.

Улуғ Навоий манокиблари қахрамонлари – Нуриддин Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад илмий мунозараларда юксак одоб намунасини кўрсатганлар. Ўзлари пухта хабардор бўлган масалалар мунозара учун мавзу бўлганида ҳам вазминлик билан ўзгалар фикрини тинглаб, «теша келиб кундага теккандан» кейингина беҳад мулоимлик, **тавозуъ ва ҳаё** билан ўз сўзларини айтишга журъат этганлар. Улуғ мутафаккир «орифи маоний» Саййид Ҳасан Ардашер таърифида ёзади: «**Ҳаё ва адаб** жиҳатидан, ҳам бировга илзому хижолат етмасун деб, кўп сўз айтмас эрмишлар, балки кўп мажолисда тақаллум ҳам қилмас эрмишлар» [11,90]. Мазкур иқтибосда олим ахлоқининг икки жиҳати ўзининг нозик ифодасини топган: 1. Илмий мунозараларда ғоят юксак **одоб ва андиша** билан фикр юритиш; Ўз шахсиятига бино қўйишдан сақланиш; Ўз илмининг «поя ва миқдорини асраш» (Навоий) баробарида **ўзгалар** (бошқа **олимлар**)ни камситмаслик. 2. Анжуманда **илм аҳли**нинг хато фикрларини ҳам **сабр-тоқат** билан тинглай олиш.

«Хамсатул-мутахаййрин»нинг «Ҳамд» қисми асар мундарижасига тўла уйғун бўлиб, юқорида Аллоҳ мадҳида битилган тўрт сатр мисолида айримлари илганган ва кўп гўзал маъноларини биз қамраб улгурмаган **олим** ва **комил инсон**га хос хусусиятлар асарнинг асосий қисмида улуғ аллома, муршиди қомилнинг сийрати, таржимаи ҳолига оид лавҳаларни ёритиш асосида санъаткорона далилланган. Жумладан, йигитлик фаслининг аввалида Жом вилоятдан Ҳиротга кўчиб келиб таҳсилга машғул бўлган Абдурахмон Жомийнинг оз фурсатда Тангри инояти билан шаҳарнинг энг истеъдодли **олим**ларидан ҳам устунликка эришганлигини Навоий қуйидагича тасвирлайди:

Ҳар кимга етар мавҳибати субҳоний,

Ким, айлагай они **олими раббоний**.

Билмоққа улум истилоҳин жоний,

Оз вақт фалак муштағал айлар они [11,11].

«Хамсатул-мутаҳаййирин» рухий-маънавий камолот тимсоли, аллома инсон Абдурахмон Жомийнинг «**фархунда аҳволи ва сифатлари**»ни элга ибрат ва намуна қилиб кўрсатиш, «**замон аҳлига нафъи куллий андин етиш**» ишини мақсад қилиб яратилган асар. Маноқиб жанрининг ушбу хос хусусияти асарнинг «Наът» қисмини ёзишда ҳам муаллиф назарида турган. Алишер Навоий сарвари олам Расулдуллоҳ (с.а.в.) **комилликнинг олий тимсоли, гўзал ахлоқ соҳиби** эканлигига фикрни жалб қилади:

Юз наът ангаким, хулқи карим ўлди фани,
Яъники, **карам кони** расули мадани.

«Карим» – Аллоҳнинг сифати, хайр-эхсон этгувчи зот демакдир. Алишер Навоий Ҳабибуллоҳ (с.а.в.)нинг хулқини шундай улуг сифат билан кўшиб таърифлайди. Бунда улуг мутафаккир фикрлари муаллақ турмай, Қуръони карим «Қалам» сурасининг 4-ояти каримаси ҳамда «Аҳзоб» сурасининг 21-ояти каримасидан нур олган. Алишер Навоий «Садди Искандарий» дostonининг меърож тасвирига бағишланган IV бобида эса Расулдуллоҳ «**илмлар маҳзани**», – дея тавсифланади [9,27]. Исломга оид манбаларда маълумот берилишича, пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг завжан муҳтарамалари Ойиша онамиздан у кишининг хулқлари ҳақида сўрашганда, «Хулқлари Қуръон эди», – деб жавоб берган эканлар.

«Хамсатул-мутаҳаййирин» матнидан кўчирилган иккинчи мисрада Расулдуллоҳ (с.а.в.) «**карам кони**», – дея тавсифланади. Алишер Навоий «**карим**» сўзи билан маънолари уйғун бўлган «**карам**» ахлоқий сифатини «Маҳбубул-қулуб»да қуйидагича шарҳлаган: «**Карам** бир жафокашнинг шиддати юкин кўтармакдур ва ани ул суубатдин ўткармакдур. Бировнинг меҳнати хори ҳамлин қабул қилмоқ ва ул тикон нўғидин гулдек очилмоқ ва ул қилгонни тилга келтурмамоқ ва оғизга олмамоқ ва ул кишига миннат қўймамоқ ва анинг юзига солмамоқ» [10,81]. Ожизу нотавонлардан марҳаматини аямаслик, мазлумларга беминнат ёрдам бериш хислати Расулдуллоҳ (с.а.в.) табиатларида пайгамбар бўлишларидан илгари ҳам кузатилган. Қурайш қабиласи бошлиқларидан Абдуллоҳ ибн Жудъоннинг уйида хайрия уюшмаси тузилади. Бўлажак пайгамбар ҳам амакилари билан бирга шу жамоага аъзо бўладилар. Уюшманинг вазифаси ерлик аҳоли ёки мусофирлардан бирор киши Маккада жабр кўрса, уни зулмдан қутқазиб, адолатни қарор топтириш бўлган. Расули Акрам пайгамбарлик шарафига эришгач ҳам шу ташкилотни кўмсаб, бундай уюшма энг қимматбаҳо нарсадан ҳам баҳоси улугроқ, агар ҳозир ҳам биров мени шундай иттифокка даъват этса, ҳеч иккиланмай қабул қилар эдим, деганлар [18,11]. «**Карам**» шарҳига бағишланган танбеҳ матнидаги «**хори ҳамл**» (тиканли юк), «**тикан нўғи**» (тикан учи, тикан учининг санчилиши) истиоравий бирикмалар бўлиб, улар ўз асл маъносидан ташқари кўчма маънога ҳам эга. Бировнинг тиконли юкини кўтармоқ ва тикон санчилишидан гулдек очилмоқ – ёмонлик қилган кишига яхшилик қилмоқ, зулм қилган кишини кечирмоқ, газаб сочган кишидан жаҳли чиқмаслик, ўч олмаслик, аксинча унга марҳамат кўрсатишдирки, Ҳаққа етган, ориф инсонлар шундай хислатлар билан зийнатлангандирлар. Бу сифатлар Расулдуллоҳ (с.а.в.) ҳаётининг ҳар лаҳзасида зуҳур этиб турганлигига манбаларда юзлаб далиллар келтирилган. Бу ўринда ўша ҳаётини лавҳалардан бирини назардан ўтказиш билан чекланамиз. Яхудийларнинг машҳур алломаларидан Зайд ибн Саъна Расулдуллоҳ (с.а.в.) билан яқин алоқа боғлайди ва пайгамбарни имтиҳон қилиш учун қулай вазият кутади. Бир кун Расулдуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига бир киши келиб очарчиликда қолган қавмини ночор аҳволдан қутқазиш учун ёрдам сўрайди. Пайгамбар алайҳиссалом ўша фурсатнинг ўзида муҳтожлар ҳожатини раво қилиш имкони йўқ эканлигига иқрор бўладилар. Бу ҳолатни зимдан кузатиб турган Зайд ибн Саъна пайгамбарга мурожаат қилади: «... ё Муҳаммад, сиз агар фалон кишининг боғидан бу қадар хурмони муайян вақтда менга бера олсангиз, мен сизга ҳозирдан ўшал миқдор хурмонинг пулини аввалдан берурман...». Боғнинг номини олмай тайин қилиш шарти билан Расулдуллоҳ (с.а.в.) бу муомалага кўнадилар. Хурмонинг қиймати – 80 мисқол нақд тилло олиниб, муҳтож қавмга тарқатиш учун уларнинг вақилига берилади ... Белгиланган муҳлат – хурмони Расулдуллоҳдан олиш муддати яқинлашади. Зайд ибн Саъна Расули Акрамдай ислом давлати олий ҳукмдорининг кўйлагидан дағаллик билан тортиб Абу Бакр, Умар каби улкан саҳобалар, жамоа олдида у кишига қўпол сўзлар айта бошлайди. Ва ҳатто Расулдуллоҳ ота-боболарини бировнинг ҳақини олиб бермасликдек нопоклик, қаллобликда айблайди. Ҳазрати Умар бундай адолатсизликдан дарғазаб бўлиб, яхудийга: «Агар мен Расулдуллоҳ (с.а.в.)дан кўркмасам, валлоҳи бошингни узиб ташлар эдим», – дейди. Шу қадар маломату мазамматларга бардош бериб, ҳеч бир жаҳллари чиқмасдан Зайд ибн Саънага табассум ила қараб турган Расулдуллоҳ буюрадилар: «Энди эй Умар, бу одамни олиб бор, ҳаққи нақадар бўлса, топшир. Ва йигирма соъ озор берганлигинг учун ортиқ бергин». Фармон бажарилади. Ҳазрати Умар билан ўзи орасида кечган кейинги мулоқотдан Зайд ибн Саъна қуйидагича хабар

беради: «... кейин мен дедим: ё Умар, сиз мени танирсизми? Ҳазрати Умар дедилар: мен сени танимасман. Дедим: Зайд ибн Саънадурман. Ҳазрати Умар дедилар: шул номда яхудларнинг бир катта алломаси бор, деб эшитур эрдим, ўшал одам сендурсанми? Мен дедим: ўшал одам мандурман. Кейин ҳазрат Умар дедилар: сен агар ўшал буюк аллома бўлсанг, нечун жаноби Расулulloҳ (с.а.в.)га шундоқ густоҳлик қилдинг. Мен дедим: нубувват аломатларининг ҳаммасини жанобда мавжуд топдим. Магар **икки аломатни** тополганим йўқ эрди... Энди ҳар иккисини ҳам имтиҳон қилдим. Жанобда мукамал бор экан. Бирини **ҳилмларининг** ғазабларига ғолиб келиши. Иккинчиси, нодоннинг жаҳолатидан **тахаммулларининг** (чидам, **сабр**, тоқат – Ш.Х) зиёда бўлиши. Бугунги муомала буни исбот қилди... Ва дерманки, менинг ярим молим уммати Муҳаммадияга садақадур» [13,233-236]. Ҳазрати Ҳасан ибн Али розияллаҳу анҳумодан ривоят қилинди: «Кўполликларини кўтарар эдилар. Сўзида ва саволида бўлган оғир азиятларга **сабр** қилар эдилар...» [13,239].

«Карам» сўзи «собирлик, кечиримлик, яхшилик, олижаноблик, марҳамат» хислатлари маъноларини ифода этиш билан бирга «эҳсон» ахлоқий сифатини ҳам ўз ичига олади. Навоийнинг «Маҳбул-қулуб»даги талқинига кўра, яхшиликларнинг жами – «эҳсон» мазмунини беради. Барча маъқул сифатлар, солиҳ амаллар, маънавий гўзалликлар «эҳсон»да воқеодир, унда жамлангандир. Шунинг учун ҳам: «Карам башар таъбида ноёб ва нобуддир. Карам сифоти акрам ул-акрамин ишидур, соҳиб карам киши Ҳақнинг бу навъ сифатига мутобеъ кишидур» [10,86]. Ҳазрат Навоий айтмоқчиларки, соҳиби карам – Расули Акрам (с.а.в.) Ҳақнинг ана шу сифатига эргашган, барча **гўзал ахлоқий сифатларни** ўз руҳига сингдирган, қалби карам хазинасига («карам кони»), илмлар маҳзанига айланган энг мукамал инсон эдилар. Қуръондаги олий хулқлар билан зийнатланган, Ҳақнинг карам сифати соҳиби Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) **ахлоқи барча мўъминлар учун ибратдир.**

Ул зотнинг хулқлари, айтган сўзлари, йўл-йўриқлари ва кўрсатмалари, маслак ва ҳақиқатларига пайравлик қилувчи ва уларни эл орасида ёйувчи, энг аввало, пайғамбар меросхўрлари – **олимлардир.** Шунинг учун ҳам Расулulloҳ (с.а.в.):

Мундоқ деди **илм аҳлини** айларга гани:

«Ман акрома олиман фақад акрамани».

Хулоса. «Наът» ниҳоясида Алишер Навоий талмехнинг юқорида эслатилган (бадий матн ичида Қуръони мажид оятлари ва ҳадислардан намуна келтириш) усулини қўллайди ва ўз сўзлари хулосасини **ҳадиси шарифни аслият**да келтириш билан ифода этади.

«Кимки **олимни** хурмат қилса, мени хурмат қилган бўлади» ҳадиси орқали **олимнинг** Расулulloҳ (с.а.в.) наздида тутган ўрни жуда баланд эканлиги таъкидланади. Шундай экан, ҳар қандай жамиятда илмнинг кадри юқори, олимнинг мақоми юксак бўлмоғи лозим.

«Ҳамд» ва «Наът»даги ҳажмий мослик ва ихчамлик, далиллаш санъати (Аллоҳнинг «**олим**»лик сифати **оят**, илмнинг мавқеи **ҳадис** келтириш билан асосланган) ва талмехни қўллашдаги таносиб, маъновий яқин ёки бир-бирини тақозо қилувчи сўзлар («олим», «аллом», «илм», «сарф», «нукта»; «карим», «карам», «акрам»)нинг матн ичида келиши, тавсифда айрим сўзларнинг бежирим такрори («юз ҳамд», «юз наът») муаллиф айтмоқчи бўлган фикрни юксак бадий шаклда ўқувчига етиб боришини таъминлайди ҳамда асар ғоясининг тўғри идрок этилишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида»ги Фармони // www.lex.uz.*
2. *Мирзиёев Ш. Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ безавол яшайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижодкорлар билан учрашувидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2019, 9 февраль.*
3. *Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент: O'zbekiston, 2021. – 463 б.*
4. *Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти /Адабий алоқа ва ўзаро таъсир масалалари/. – Тошкент: Фан, 1983. – 141 б.*
5. *Воҳидов Р. Шарқнинг буюк алломаси. – Тошкент: Фан, 1989; Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси. – Тошкент: Фан, 1989. – 72 б.*
6. *Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси.–Тошкент: Фан, 1992. – 134 б.*
7. *Воҳидов С. Равобити адабии халқҳои тожик ва ўзбек дар асри XV дар асоси «Хамсатул-мутаҳаййирини» Алишер Навоий. Душанбе: Ирфон, 1974. – 132 саҳ.*

8. محبوب القلوب علي شير النواني. *Сводный текст*. – М. – Л. Изд. АН СССР. 1948. – 174 стр.
9. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 11-жилд. – Тошкент: Фан, 1993 – 640 б.
10. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998. – 304 б.
11. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд. – Тошкент: Фан, 1999. – 236 б.
12. Олимов Ф. Алишер Навоийнинг «Хамсатул-мутаҳаййирин» асари бадияти. Филол.ф.б.фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф. – Тошкент, 2018. – 52 б.
13. Термизий, Абу Исо Муҳаммад. Шамоили Муҳаммадия. – Тошкент: Меҳнат, 1991. – 107 б.
14. Шамсиев П. Улуг дўстлик лавҳаларидан. – Жомий ва Навоий. – Тошкент: Фан, 1966. – 5-12 б.
15. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, 2-том. – Тошкент: Фан, 1977. – 447 б.
16. القرآن الكريم. – المدينة المنورة: مكتبة خادم الحرمين الشريفين. ١٤٠٥. – ٦٠٤ ص.
17. Қуръони Карим. Таржима ва тафсири муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт матбаа бирлашмаси, 2009. – 624 б.
18. Хузарий М. Нурул-яқин. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 287 б.

